

RUPEREA VRĂJII

Filozoful american Daniel C. Dennett (n. 1942) este specializat în filozofia minții și filozofia științei, cu importante contribuții în domeniul biologiei evoluționiste și al științei cognitive. Adversar declarat al religiei, este cunoscut, împreună cu Richard Dawkins, Sam Harris și Christopher Hitchens, drept unul din cei „Patru Cavaleri ai Noului Ateism” – curent apărut în mediul universitar și publicistic american la începutul anilor 2000, axat pe examinarea și contracararea prin argumente raționale a efectelor sociale ale superstiției, iraționalismului și credinței în supranatural.

Dennett a obținut titlul de Bachelor of Arts la Universitatea Harvard și doctoratul în filozofie la Hertford College, Oxford. A predat la Universitatea California și la Universitatea Tufts, fiind frecvent invitat la Harvard și la alte universități de vârf. Este un critic al postmodernismului, căruia îi reproșează subminarea încrederii în ideea însăși de adevăr și de evidență, și propagarea în disciplinele umaniste a modei „conversațiilor”, în care nimeni nu poate „nici să aibă dreptate, nici să greșească”.

În anul 2004, a primit distincția „umanistul anului” acordată de către Asociația Americană pentru Umanism. În 2010, a fost numit în bordul onorific al fundației Freedom From Religion. A primit, în 2012, premiul Erasmus „pentru reușita de a traduce semnificațiile culturale ale științei și tehnologiei pentru publicul larg”.

Opere principale: *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology* (1978), *Content and Consciousness* (ed. 2-a, 1986) *The Intentional Stance* (ed. 6-a, 1996) *Consciousness Explained* (1992) *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life* (1996) *Freedom Evolves* (2003) *Neuroscience and Philosophy: Brain, Mind, and Language* (2007), *Brains, Computers and Minds* (2009) *From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds* (2017).

DANIEL C. DENNETT

RUPEREA
VRĂJII

Religia ca fenomen natural

Traducere din engleză
de Alexandru Anghel

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Filotheia Bogoiu
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Cristian Negoită
DTP: Corina Roncea, Veronica Dinu

Tipărit la Master Print Super Offset

Daniel C. Dennett
Breaking the Spell
Copyright © 2006 by Daniel C. Dennett
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2023, pentru prezenta versiune în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Dennett, Daniel C.
Ruperea vrăjii: religia ca fenomen natural / Daniel C. Dennett. –
București: Humanitas, 2023
Conține bibliografie
ISBN 978-973-50-7930-7
1

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin email: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

Pentru Susan

Cuprins

Prefață	9
PARTEA I. Cutia Pandorei	
1. Ruperea cărei vrăji?	15
Ce se întâmplă? — 15	O definiție provizorie a religiei — 19
A rupe sau a nu rupe vraja — 26	Privind în abis — 31
Religia ca fenomen natural — 39	
2. Câteva întrebări despre știință	44
Poate știința să studieze religia? — 44	Ar trebui știința să studieze religia? — 50
Ar putea fi muzica dăunătoare? — 57	N-ar fi mai bine dacă am lăsa religia în pace? — 61
3. De ce se întâmplă lucruri bune?	72
Când se scoate la iveală ce e mai bun din fiecare — 72	<i>Cui bono?</i> — 74
Ce amortizează costurile religiei? — 90	Lista teoriilor unui marțian — 94
PARTEA A II-A. Evoluția religiei	
4. Rădăcinile religiei	121
Nașterea religiilor — 121	Materia primă a religiei — 128
Cum gestionează Natura problema celorlalte minți — 133	
5. Începuturile religiei	141
Prea mulți agenți: competiția pentru studioul de repetiții — 141	
Zei ca părți interesate — 151	Cum îi facem pe zei să ne vorbească? — 158
Șamani hipnotizatori — 162	Dispozitive de conservare a memoriei în culturile orale — 169

6. Evoluția administrării religiei	182
Muzica religiei — 182	
Religia populară ca formă de know-how practic — 185	
Apariția reflecției și nașterea misterului religios — 193	
Domesticirea religiilor — 198	
7. Inventarea spiritului de echipă	206
O cale pavată cu intenții bune — 206	
Colonia de furnici și corporația — 210	
Religia: o piață în creștere — 221	
Un Dumnezeu cu care poți vorbi — 226	
8. Credința în credință	233
Ai face bine să crezi — 233	
Dumnezeu ca obiect intențional — 244	
Diviziunea muncii doxastice — 252	
Cel mai mic numitor comun? — 257	
Credințe proiectate să fie profesate — 262	
Leții din Liban: druzii și Kim Philby — 270	
Există Dumnezeu? — 276	

PARTEA A III-A. Religia astăzi

9. Spre un ghid al cumpărătorului de religii	285
Din dragoste pentru Dumnezeu — 285	
Perdeaua de fum a mediului academic — 295	
De ce contează ce credem? — 302	
Ce poate face religia pentru tine? — 308	
10. Moralitate și religie	317
Este religia sursa moralității noastre? — 317	
Poate da religia sens vieții? — 326	
Ce putem spune despre valorile sacre? — 333	
Să fie primit! Spiritualitate și egoism — 344	
11. Iar acum ce facem?	351
Doar o teorie — 351	
Direcții de cercetare: cum să înțelegem convingerea religioasă? — 358	
Ce ar trebui să le spunem copiilor? — 366	
Meme toxice — 374	
Răbdare și politică — 380	

ANEXE

A Noii replicatori.	387
B Alte întrebări despre știință	404
C Băiatul de serviciu și doamna pe nume Tuck.	428
D Kim Philby – un caz real de indeterminare a interpretării radicale	436
Note.	439
Bibliografie.	467

Prefață

Dați-mi voie să încep cu un fapt evident: sunt autor american, și această carte se adresează în primul rând cititorilor americani. Având acces la unele versiuni inițiale ale manuscrisului, majoritatea cititorilor neamericani au considerat că acest fapt este nu numai evident, ci și incomod, iar în unele cazuri, chiar supărător. N-aș putea scrie o carte cu o perspectivă mai puțin provincială? N-ar trebui să mă străduiesc să ajung, ca filozof, la un public cât mai larg cu putință? Nu. Nu în acest caz, iar cititorii mei neamericani ar trebui să aibă în vedere ce pot afla despre situația din America, pornind de la informațiile din această carte. Însă mult mai neliniștitor mi s-a părut faptul că foarte puțini cititori americani și-au dat seama de această părtinire – sau, dacă și-au dat seama, nu au obiectat. Este o circumstanță ce merită puțină reflecție. Se spune de obicei – atât la noi, cât și peste hotare – că America, spre deosebire de celelalte națiuni occidentale, are o atitudine complet diferită față de religie, iar cartea de față vrea să fie, printre alte lucruri, un instrument de măsurare a profunzimii acestor diferențe. Am hotărât că, accentuând astfel lucrurile, voi avea unele șanse să ajung la publicul-țintă: cetățenii curioși și conștiințioși ai țării mele – la cât mai mulți dintre ei –, nu doar la membrii lumii academice. (Nu văd ce sens ar avea să mă adresez celor care știu despre ce este vorba.) Paginile următoare sunt un experiment, o abatere de la obiectivele cărților mele

anterioare, iar cei care sunt dezorientați sau dezamăgiți de această reorientare știu că am avut motivele mele, fie ele bune sau rele. Desigur, este posibil să nu fi nimerit ținta. Vom vedea.

Dacă hotărârea de a mă centra pe Statele Unite este voită, când vine vorba de religiile contemporane, opțiunea de a discuta în primul rând creștinismul și în al doilea rând islamul și iudaismul este neintenționată, dar inevitabilă: pur și simplu nu știu suficiente lucruri despre alte religii pentru a scrie despre ele fără rețineri. Poate că, înainte de a mă apuca de această carte, ar fi trebuit să dedic mai mult timp studiului, dar, fiindcă evenimentele din ultima vreme m-au făcut să conștientizez urgența mesajului pe care vreau să-l transmit, a trebuit să mă mulțumesc cu perspectivele dobândite până acum.

Una dintre abaterile de la practicile mele stilistice anterioare o constituie mutarea notelor la finalul cărții. De obicei, detest această metodă, de vreme ce îl obligă pe cititorul specializat în domeniu să folosească un al doilea semn de carte pentru a se deplasa de la un capăt la altul al textului, dar de data asta am considerat că este mai bine să ofer publicului larg posibilitatea unei lecturi mai accesibile, ce nu se adresează în primul rând specialiștilor. Faptul acesta mi-a permis, în schimb, să introduc mai multe informații decât de obicei în note destul de cuprinzătoare, inconvenientul inițial oferind astfel o oarecare recompensă celor care doresc argumente suplimentare. Mergând pe aceleași coordonate, am extras din textul principal patru secțiuni destinate cititorilor specializați și le-am așezat la sfârșitul cărții, sub formă de anexe. Trimiterile la aceste secțiuni apar în locurile din text de unde au fost extrase.

Grație Universității Tufts, am putut să atrag un grup de studenți curajoși și conștiincioși care, în unele cazuri, și-au pus în pericol cele mai adânci convingeri religioase, citind o versiune inițială a manuscrisului acestei cărți în cadrul unui seminar din primul semestru al anului 2004. Acești tineri

m-au ajutat să corectez mai multe erori și m-au călăuzit în lumea lor religioasă cu umor, tolerându-mi gafele și alte derapaje. Dacă voi reuși să ajung la publicul pe care îl am în vedere, acest lucru se va datora și efortului lor. Vă mulțumesc, așadar, Priscilla Alvarez, Jacquelyn Ardam, Mauricio Artinano, Gajanthan Balakaneshan, Alexandra Barker, Lawrence Bluestone, Sara Brauner, Benjamin Brooks, Sean Chisholm, Erika Clampitt, Sarah Dalglish, Kathleen Daniel, Noah Dock, Hannah Ehrlich, Jed Forman, Aaron Goldberg, Gena Gorlin, Joseph Gulezian, Christopher Healey, Eitan Hersh, Joe Keating, Matthew Kibbee, Tucker Lentz, Chris Lintz, Stephen Martin, Juliana McCanney, Akiko Noro, David Polk, Sameer Puri, Marc Raifman, Lucas Recchione, Edward Rossel, Zack Rubin, Ariel Rudolph, Mami Sakamaki, Bryan Salvatore, Kyle Thompson-Westra și Graedon Zorzi.

Mulțumesc de asemenea veselei echipe de la Centrul pentru Studii Cognitive, profesorilor asistenți, cercetătorilor asistenți, cercetătorului asociat și asistentului de program. Aceștia au discutat eseurile studenților, i-au consiliat pe cei care erau deranjați de proiect și m-au sfătuit și pe mine; m-au ajutat să concep, să cizelez, să copiez și să traduc chestionare; au introdus și au analizat date; au reperat sute de cărți și de articole în biblioteci și pe internet; au colaborat între ei și m-au ajutat să nu mă abat de la drum: Avery Archer, Felipe de Brigard, Adam Degen Brown, Richard Griffin și Teresa Salvato. Le mulțumesc și lui Chris Westbury, Diane Raffman, lui John Roberts, lui John Symons și lui Bill Ramsey pentru că au luat parte în universitățile lor la proiectul chestionarului nostru, care este încă în desfășurare, și lui John Kihlstrom, lui Karel de Pauw și lui Marcel Kinsbourne pentru că mi-au indicat lecturi valoroase.

Îi sunt în special recunoscător Meerei Nanda, a cărei campanie de promovare a cercetării științifice a religiei în India sa natală a constituit una dintre sursele de inspirație pentru această carte și pentru titlul ei. Meera este autoarea cărților

Breaking the Spell of Dharma (2002) și *Prophets Facing Backwards* (2003).

Unii dintre cititorii evocați la începutul acestei prefețe au hotărât să rămână anonimi. Le mulțumesc lor și următorilor: Ron Barnette, Akeel Bilgrami, Pascal Boyer, Joanna Bryson, Tom Clark, Bo Dahlbom, Richard Denton, Robert Goldstein, Nick Humphrey, Justin Junge, Matt Konig, Will Lowe, Ian Lustick, Suzanne Massey, Rob McCall, Paul Oppenheim, Seymour Papert, Amber Ross, Don Ross, Paul Seabright, Paul Slovak, Dan Sperber și Sue Stafford. Încă o dată, Terry Zardoff mi-a redactat manuscrisul cu minuțiozitate, identificând nu doar scăpări stilistice, ci și curențe mai grave. Richard Dawkins și Peter Suber mi-au oferit prețioase sugestii în decursul a numeroase conversații, la fel cum au făcut agentul meu, John Brockman, și soția sa, Katinka Matson. Vreau să le mai mulțumesc, fără să le nominalizez, diferitelor persoane care s-au interesat de acest proiect în ultimii doi ani și au oferit atât de apreciate sugestii, sfaturi și sprijin moral.

În final, trebuie să-i mulțumesc din nou soției mele, Susan, care transformă fiecare carte scrisă de mine într-un duet, nu într-un solo – lucru pe care-l face mereu în chip surprinzător.

DANIEL DENNETT

PARTEA I

CUTIA PANDOREI

Ruperea cărei vrăji?

Ce se întâmplă?

Și le-a grăit lor multe, în pilde, zicând: Iată a ieșit sămănătorul să semene. Și pe când semăna, unele semințe au căzut lângă drum și au venit păsările și le-au mâncat.

—MATEI 13:3-4

Dacă „supraviețuirea celui mai adaptat“ are vreo valoare ca slogan, atunci Biblia pare un candidat potrivit la premiul pentru cea mai bine adaptată carte.—HUGH PYPER, *The Selfish Text: The Bible and Memetics*

Vă aflați pe o pajiște și observați o furnică cum se tot cațără cu trudă pe un fir de iarbă, până când cade, pentru ca apoi să se urce din nou și din nou, asemenea lui Sisif, care-și împinge bolovanul străduindu-se neîncetat să ajungă în vârf. De ce face furnica așa ceva? Ce beneficiu speră să obțină dintr-o activitate atât de istovitoare și de neobișnuită? De bună seamă, întrebarea este greșită. Ea nu obține nici un beneficiu biologic. De pildă, nu încearcă să capete o perspectivă mai bună asupra teritoriului, nici să găsească hrană și nici să se facă remarcată de vreun potențial partener. Creierul său a fost confiscat de un parazit minuscul, numit gălbeaza suliță (*Dicrocoelium dendriticum*), ce trebuie să ajungă în stomacul unei oi sau al unei vaci pentru a-și încheia ciclul reproductiv. Acest mic vierme cerebral conduce furnica într-o anumită direcție spre beneficiul progeniturilor *sale*, nu ale furnicii. Acesta nu este

un fenomen izolat. Există paraziți manipulatori similari care infectează, printre alte specii, pești și șoareci. Acești auto-stopiști își fac victimele să se comporte în moduri bizare și chiar suicidare – totul spre beneficiul oaspetelui, nu al gazdei.¹

Li se întâmplă oare și ființelor omenești așa ceva? Sigur că da. Întâlnim mulți oameni care-și lasă deoparte interesele personale, sănătatea sau șansele de a face copii și își dedică întreaga viață promovării intereselor unei *idei* ce s-a instalat în creierul lor. Cuvântul arab *islam* înseamnă „supunere“, și fiecare bun musulman recită mărturisirea de credință, se roagă de cinci ori pe zi, dă de pomană, postește în timpul Ramadanului și încearcă să meargă în pelerinaj (*haji*) la Mecca, totul în numele lui Allah și al lui Mohamed, trimisul lui Allah. Desigur, creștinii și evreii se comportă la fel, având în vedere că își dedică viața propovăduirii Cuvântului și că fac sacrificii uriașe, suferind cu temeritate și riscându-și viața pentru o idee. Același lucru este valabil și în cazul sikhilor, hindușilor și budiștilor. Și să nu uităm miile de umaniști seculari care și-au dat viața pentru Democrație, pentru Dreptate sau pentru purul Adevăr. Există o mulțime de idei pentru care merită să mori.

Capacitatea de a ne dedica viața unui lucru pe care-l socotim mai important decât propria stare de bine – sau decât propriul imperativ biologic de a avea urmași – reprezintă unul dintre elementele care ne separă de restul lumii animale. O ursoaică va apăra cu vitejie o sursă de hrană și își va proteja cu sălbăticie puiul sau chiar bârlogul gol, dar probabil că mult mai mulți oameni au murit încercând să apere locuri și texte sacre decât încercând să-și protejeze rezervele de hrană sau copiii și casa. Asemenea celorlalte animale, avem dorința înnăscută de a ne reproduce și de a face aproape orice pentru a atinge acest țel, dar avem totodată credințe religioase și capacitatea de a depăși imperatiivele genetice. Într-adevăr, acest fapt ne diferențiază de restul animalelor, însă este la rândul său un fapt biologic observabil care poate și trebuie să fie explicat

de știința naturală. De ce indivizii unei singure specii, *Homo sapiens*, au ajuns să posede o perspectivă atât de extraordinară asupra propriei vieți?

Aproape nimeni nu ar spune că cel mai important lucru din viață ar fi acela de a avea mai mulți nepoți decât propriii rivali, pe când acesta este țelul principal al fiecărui animal sălbatic. Aceste ființe nu știu să facă altceva. Nici nu au cum. Sunt doar animale. Există, din câte se pare, o excepție interesantă: câinele. Nu poate „cel mai bun prieten al omului“ să manifeste un devotament echivalent cu cel omenesc? N-ar fi în stare un câine să-și dea viața pentru a-și proteja stăpânul? Ba da – și nu este o coincidență că această trăsătură admirabilă aparține unei specii domesticite. Câinii de astăzi sunt urmașii câinilor iubiți și admirați în trecut de strămoșii noștri, care au preferat în principal animale de companie loiale, scoțând ce e mai bun atât din noi, cât și din ele.² Să se fi modelat oare, în mod inconștient, acest devotament față de stăpân după devotamentul nostru față de Dumnezeu? Am format oare câini după chipul nostru? Probabil. Dar atunci nouă de unde ni se trage devotamentul față de Dumnezeu?

Comparația de la începutul capitolului, între un parazit ce invadează creierul unei furnici și o idee ce invadează creierul uman, pare probabil implauzibilă și totodată scandalosă. Spre deosebire de viermi, ideile nu sunt organisme vii și nu *invadează creierul*, ci sunt *create de minte*. Perfect adevărat, însă aceste obiecții nu sunt atât de convingătoare cum par la prima vedere. Ideile nu sunt organisme vii: nu pot vedea încotro merg și, chiar dacă ar vedea, nu au membre cu care să dirijeze creierul ce le găzduiește. Așa este, dar nici gălbeaza nu e cine știe ce geniu. De fapt, nu e mai inteligentă decât un morcov: nici măcar nu are creier. În schimb, are norocul că posedă trăsături ce influențează creierul furnicilor într-un mod care îi este util de fiecare dată când intră în contact cu una din ele. (Aceste trăsături sunt asemănătoare petelor sub formă de ochi de pe aripile fluturilor, care uneori fac păsările

să creadă că sunt scrutate de vreun animal mare. Păsările se sperie și fug, iar fluturii scapă fără să aibă conștiința acestui lucru.) O idee inertă, dacă ar fi proiectată cum trebuie, *ar putea* avea un efect benefic asupra creierului fără a fi nevoie să știe că face așa ceva! Iar dacă ar avea un astfel de efect, ar putea să prospere tocmai pentru că a fost proiectată într-un mod corespunzător.

A compara Cuvântul lui Dumnezeu cu un parazit poate fi tulburător, însă asemuirea unei idei cu un organism viu nu e nouă. Am acasă o partitură scrisă pe un pergament de la mijlocul secolului al XVI-lea, pe care am găsit-o în urmă cu jumătate de veac într-un stand de cărți din Paris. Textul (în latină) enunță morala parabolei semănătorului (Matei 13): *Semen est verbum Dei; sator autem Christus* (Cuvântul lui Dumnezeu este sămânță, iar Cristos este cel ce o seamănă). Se pare că aceste semințe prind rădăcini în oameni și îi fac să le răspândească în lung și-n lat (iar aceste gazde umane primesc în schimb viața veșnică: *eum qui audit manebit in eternum* [cel care le ascultă trăiește veșnic]).

Cum creează mintea idei? Acestea ar putea să apară printr-o inspirație miraculoasă sau poate prin mijloace mai naturale. Ideile se răspândesc de la o minte la alta, supraviețuind traducerii în limbi diferite, parazitând melodii, icoane, statui și ritualuri, formând combinații improbabile în capul indivizilor, unde dau naștere altor „creații“, care prezintă asemănări de familie cu ideile ce le-au inspirat, dar care adaugă noi aspecte și noi puteri pe măsură ce se dezvoltă. Și poate că unele dintre ideile „nebunești“ ce ne-au invadat inițial mintea au produs vlăstare mai temperate, în măsura în care am încercat să le stăpânim sau cel puțin să le îngrijim sau să le păstorim. Care sunt strămoșii ideilor domesticite aflate în circulație astăzi? De unde au apărut și de ce? Și odată ce strămoșii noștri și-au propus să răspândească acele idei, nu doar cultivându-le, ci și prețuindu-le, în ce fel această *credință în credință* a transformat răspândirea lor.

Marile idei ale religiei au ținut captive ființele omenești vreme de mii de ani, o perioadă ce depășește timpul istoric documentat, dar care nu este decât o clipă la scară biologică. Dacă vrem să înțelegem natura religiei ca fenomen natural, trebuie să vedem nu numai cum arată astăzi, ci și cum arăta înainte. Teoria originii religiei, elaborată în următoarele șapte capitole, ne va oferi o nouă perspectivă pornind de la care vom putea înțelege, în ultimele trei capitole, ce este religia astăzi, de ce are o însemnătate atât de mare pentru atât de mulți oameni și în ce privințe aceste persoane au dreptate sau nu să se considere religioase. Abia apoi vom putea înțelege mai bine încotro ar putea să se îndrepte religia în viitorul apropiat, viitorul nostru de pe această planetă. Nu-mi pot închipui un subiect mai important care să merite atenția noastră.

O definiție provizorie a religiei

Filozofii supraîncarcă cuvintele cu semnificații, până ce din sensul original abia dacă mai rămâne ceva; ei dau numele de „Dumnezeu“ unei oarecare abstracțiuni confuze pe care și-au creat-o și sunt acum dești, credincioși în Dumnezeu, în fața întregii lumi, pot să se laude că au cunoscut un concept de Dumnezeu mai înalt, mai pur, deși Dumnezeul lor nu mai este decât o umbră lipsită de substanță – el nu mai este personalitatea atotputernică a învățăturii religioase. —SIGMUND FREUD, *Viitorul unei iluzii**

Cum definesc religia? Nu contează *doar* cum o definesc, de vreme ce plănuiesc să examinez și să discut fenomene adiacente, care (probabil) nu sunt religii: spiritualitatea, angajamentul față de organizații seculare, atașamentul fanatic față

* S. Freud, *Opere esențiale*, vol. 9 – *Studii despre societate și religie*, trad. Roxana Melnicu, George Purdea și Vasile Dem. Zamfirescu, Trei, București, 2010 (n. tr.).

de propriul grup etnic (sau față de echipa favorită), superstiția... De aceea, indiferent unde voi „trage linia“, tot voi ajunge s-o depășesc. După cum veți vedea, lucrul pe care îl numim de obicei religie este alcătuit dintr-o varietate de fenomene foarte diferite, apărute în diverse circumstanțe și cu diverse implicații – formând astfel o familie nedeterminată, nu un „gen natural“, cum este elementul chimic sau specia.

Care este esența religiei? Această întrebare ar trebui să fie privită cu o oarecare suspiciune. Chiar dacă există o afinitate adâncă și importantă între cele mai multe religii ale lumii, se găsesc cu certitudine variante ale acestora care împărtășesc unele trăsături tipice, dar cărora le lipsesc anumite aspecte „esențiale“. Odată cu dezvoltarea din ultimul secol a biologiei evoluționiste, am început să apreciem tot mai mult motivele profunde aflate în spatele clasificării organismelor vii (bureții sunt animale, iar păsările sunt mult mai înrudite cu dinozaurii decât broaștele), și în fiecare an suntem luați prin surprindere de noi descoperiri. Prin urmare ar trebui să așteptăm (și să tolerăm) existența anumitor dificultăți în încercarea de a ajunge la o definiție rezistentă la contraexemplu a unui lucru atât de divers și de complex cum este religia. Rechinii și delfinii par foarte asemănători și au comportamente foarte similare, dar nu sunt deloc două lucruri de același tip. Poate că, după ce vom fi înțeles mai bine întregul domeniu, vom pricepe că budismul și islamul, în pofida tuturor asemănărilor dintre ele, trebuie tratate ca fenomene culturale complet diferite. Putem pleca de la ceea ce ne spun bunul-simț și tradiția, considerându-le pe ambele religii, dar nu trebuie să excludem posibilitatea că clasificarea noastră inițială ar putea suferi ajustări pe măsură ce aflăm lucruri noi. De ce *alăptatul puilor* este mai fundamental decât *faptul de a trăi în mare*? De ce *a avea o coloană vertebrală* este mai fundamental decât *faptul de a avea aripi*? Poate că astăzi este evident, dar nu tot așa stăteau lucrurile în zorii biologiei.